

[講演]

Wpływy słowiańskie na język i gwary niemieckie

Janusz Siatkowski

Znajomość silnych wpływów niemieckich na języki słowiańskie jest dosyć powszechna, natomiast wiedza o oddziaływaniu języków słowiańskich na język niemiecki zarówno w społeczeństwie, jak i wśród językoznawców, na ogół jest niewielka. Tymczasem już dosyć dawno zwrócono uwagę na elementy słowiańskie w niemieckim języku ogólnym, a zwłaszcza w gwarach i w języku potocznym regionów sąsiadujących z obszarem słowiańskim. Zresztą można przytoczyć bardzo bogatą literaturę dotyczącą tego tematu. Jej obszerny zestaw podałem w swojej pracy poświęconej słowiańsko-niemieckim kontaktom językowym (Siatkowski 2015: 415–433.)

1. Historia badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki

Tu przedstawię w wielkim skrócie historię badań nad wpływami słowiańskimi na język niemiecki, zwracając uwagę na prace najważniejsze.

Badania te zapoczątkowały prace dotyczące wpływów na poszczególne dialekty niemieckie, pozostające w bezpośrednim kontakcie z dialektami słowiańskimi: w dawnej niemieckiej używanej w Poznańskiem – na zachodzie Polski (Ch. Bernd 1820), na polskim Śląsku – Polska południowo-zachodnia (K. Weinhold 1852, 1855, I. Petters 1858, O. Beyersdorff 1868, 1871, H. Hoffmann 1909, 1910, G. Gollor 1920, 1924), na czeskim Śląsku (E. Tomanek 1890–1891), w gwarach niemieckich na terenie Czechosłowacji (E. Schwarz już w okresie międzywojennym: 1932/1933, 1934), w byłych Prusach Zachodnich i Wschodnich oraz na Pomorzu – Polska północno-zachodnia (E. Förstemann 1852, G. Nesselmann 1871, 1873, F. Schmitt 1879, O. Knoop 1890, A. Kleczkowski 1913, 1931, W. Ziesemer 1923, 1924), w niemieckiej używanej w ówczesnej Austrii (H. Schuchardt 1884), na Łużycach (J.W. Neumann 1853, Ch. Bronisch 1862), u Niemców nadbałtyckich (V. Kiparsky 1936).

Duże znaczenie, jako próba całościowego przedstawienia wpływów słowiańskich

we współczesnym niemieckim języku literackim, ma praca Ph. Wicka (1939), który na podstawie ustalanych przez siebie pierwszych poświadczeń pożyczek słowiańskich w źródłach niemieckich określa ich pochodzenie. Ze względu na zbyt skromną bazę materiałową jego ustalenia wymagały poważnych korekt, np. wyrazy *Quark* ‘twaróg’ i *Jauche* ‘gnojówka’ zostały przejęte nie z polskiego, lecz z języków łużyckich.

Wzrost liczby publikowanych prac zajmujących się wpływami słowiańskimi na język i gwary niemieckie następuje po II wojnie światowej. Powstają liczne opracowania zajmujące się wpływem różnych języków słowiańskich na regionalne odmiany niemieczyzny na terenach sąsiadujących z językowym obszarem słowiańskim i na niemiecki język ogólny (literacki).

Przegląd wpływów słowiańskich na dialekty wschodnioniemieckie zaprezentował H. Teuchert (1958), kwestionując niektóre wcześniejsze ustalenia. Obszerne omówienie słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych w czasie reformacji przedstawił H. Wolf (1965).

Sz szczególnie cenne są, mające bardzo szeroki zakres, prace H.H. Bielfeldta poświęcone wpływom słowiańskim na różne gwary niemieckie, zwłaszcza na terenie Łużyc i w Brandenburgii oraz w ogóle w dialektach wschodnioniemieckich, a także na Pomorzu i w innych dialektach niemieckich. Oddzielnie omówił pożyczki polskie, czeskie, rosyjskie, a także bałtyckie. Kilka prac poświęcił chronologii i miejscu przejmowania poszczególnych sławizmów oraz ich dalszemu wewnętrznemu szerzeniu się w języku niemieckim. Syntetycznie ujmuje wpływ poszczególnych języków słowiańskich na nowoniemieckie słownictwo literackie. Ważne są też jego rozprawy, wykazujące się drobiazgową wprost analizą semantyczną i bogatą dokumentacją materiałową, poświęcone poszczególnym wyrazom słowiańskim. Korzystanie z prac Bielfeldta ułatwia ich zbiorowe wydanie (SWD, 1982), które niestety nie ma jednak indeksów wyrazowych.

H. Schönfeld (1963) przedstawił w gęstej siatce punktów zasięgi sławizmów zachowanych w gwarach niemieckich w widłach górnej Sali i środkowej Łaby oraz jej prawego dopływu Czarnej Elstery. Daje też bogate ich poświadczenia w źródłach historycznych. Ważnym dopełnieniem jest tu praca K. Bischoffa (1967).

Bardzo wartościowy i przejrzysty jest słownik pożyczek słowiańskich na obszarze wschodnio-środkowo-niemieckim E. Eichlera (EWSE, 1965), gdzie autor zgromadził 429 pozycji słownikowych (z licznymi wariantami fonetycznymi i morfologicznymi), w tym 60 nieuwzględnianych dotychczas w literaturze. W wypadku 34 haseł wyróżnionych przez podkreślenie kwestionuje przyjmowane wcześniej ich słowiańskie pochodzenie. Eichler opublikował też wiele cennych artykułów o kontaktach czesko-niemieckich (1977, 1993) i o pożyczkach słowiańskich w dialektach wschodnio-środkowych Niemiec, też we

współautorstwie.

Na podstawie materiałów do niemieckiego atlasu gwarowego omawia pożyczki słowiańskie na terenie Turungii i Górnej Saksonii P. von Polenz (1963), podając ich dokładną lokalizację, w kilku wypadkach dołączył mapki.

Pożyczek słowiańskich na obszarze wschodnio-środkowych Niemiec (głównie zaś na Śląsku i na Górnych Łużycach) dotyczy, zawierająca bogatą bibliografię, praca G. Bellmanna (1971), współpracownika niemieckiego atlasu gwarowego i autora niemieckiego leksykalnego atlasu śląskiego (Bellmann 1965), oparta na bogatych zbiorach materiałowych tych atlasów. Charakteryzuje się ona szczególnie dokładnym wyznaczaniem zasięgów omawianych pożyczek, często ilustrowanych mapkami. Oprócz studiów wyrazowych pogrupowanych w kilka kręgów tematycznych daje Bellmann też syntetyczne ujęcie słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych.

Na szczególną uwagę zasługują bogate materiałowo prace Klausa Müllera, poświęcone słowiańskim nazwom grzybów (Müller 1969ab; 1970; 1972b), szyszce [bot. 'cone'] (Müller 1966), płotce [zool. 'roach'] (Müller 1977b) oraz popularne przedstawienie sławizmów, zwłaszcza przejętych do niemieckiego języka literackiego, podane w układzie alfabetycznym z dołączeniem ciekawych cytatów ze słowników i przysłów oraz z utworów znanych pisarzy niemieckich (Müller 1995).

Licznych elementów słowiańskich (głównie czeskich, ale też polskich i południowosłowiańskich) w niemczyźnie wiedeńskiej dotyczą przede wszystkim bogato udokumentowane prace W. Steinhausera (Steinhauser 1958; 1962; 1978). O pożyczkach słowiańskich w dawnym języku niemieckim w Pradze pisał E. Skála (Skála 1973; 1991; 1995). Wpływy czeskie w dawnych gwarach niemieckich na terenie Czech, jak wspomniałem, omawiał już E. Schwarz, który po wojnie ogłosił nowe syntezę (Schwarz 1958 i SdWa).

Do częstych wcześniejszych opracowań wpływów słowiańskich na niemczyznę śląską doszły po wojnie nowe. Należy tu wspomnieć przede wszystkim pracę N. Reitera (1960), omawiającą polonizmy w niemczyźnie na Górnym Śląsku, pogrupowane w kilkanaście kręgów tematycznych, oraz dzieło R. Olescha (1970), który wydobył liczne polonizmy z niemieckiego słownika śląskiego W. Mitzki (1963–1965), pominął natomiast zupełnie występujące w nim również zapożyczenia czeskie i łużyckie. Ostatnio A. Nyenhuis (2011) wszechstronnie opracowała wpływy polskie na niemczyznę śląską (z licznymi nawiązaniem głównie do gwar pruskoniemieckich, pomorskich, rzadziej też innych) w ujęciu według pól semantycznych i szczegółowym przedstawieniu integracji morfologicznej pożyczek słowiańskich do niemieckiego systemu językowego.

Należy też wspomnieć o wpływie językowym licznej kolonii osadników polskich

wywodzących się ze wschodnich części dawnego Państwa Pruskiego (Śląsk, Wielkopolska, Prusy Wschodnie i Zachodnie) w Zagłębiu Ruhry, gdzie oprócz szerzej znanych polonizmów, pojawiło się również kilka zapożyczeń lokalnych, jak *Mottek* ‘młotek’, *Pastek* ‘żartobliwa nazwa pastora’, *Pinnorek* ‘żartobliwa nazwa bliżej nieokreślonego przedmiotu, np. ‘kołka’ od westfalskiego *Pinn* ‘ts.’ z rozszerzonym polskim sufiksem *-orek* (H. Menge 1985a; 1985b; J. Hoffmann 1996).

Wiele nowych sławizmów w niemieckich dialektach pomorskich, precyzyjnie ustalając ich źródła gwarowe – często kaszubskie lub słowińskie, wykryli F. Hinze (1963; 1964; 1969; 1970ab; 1971abc; 1972; 1977; 1990; 1996, 2000) oraz R. (Herrmann)-Winter (1961; 1963; 1967), która zwróciła uwagę nie tylko na pożyczki leksykalne, lecz również na przejmowanie słowiańskich sufiksów dodawanych do niemieckich podstaw słowotwórczych.

Szczegółowe omówienie wpływów słowiańskich (głównie języka słoweńskiego) na niemieczyznę Niemiec południowych przedstawiła B. Müller (1972; 1974; 1977). Tam znajdziemy też informacje o wcześniejszych badaczach wpływów słowiańskich na język niemiecki na tym terenie.

Bardzo ciekawy syntetyczny przegląd słowiańskich pożyczek leksykalnych w gwarach niemieckich na podstawie pięciu słowników regionalnych (MeWb, ThürWb, WOSM, BWb, WBÖ) przedstawiła S. Fleischer (2008, 2013), grupując je według szczegółowo wydzielonych pól semantycznych. Podała je w dwóch zestawach: pożyczek pewnych i ewentualnie możliwych (tu jednak umieszcza też wiele pozycji, których wpływ słowiański przekonująco został zakwestionowany). Z podanych słowników autorka zgromadziła liczne przykłady pożyczek, które we wcześniejszej literaturze naukowej w ogóle nie były wspominane, dzięki temu jest to wspaniały przewodnik po wymienionych niemieckich słownikach regionalnych. Ogranicza się jednak do samych zestawień, zazwyczaj bez podawania form z języków źródłowych, zresztą często w tych słownikach przytaczanych.

Należy jeszcze wspomnieć o słownictwie politycznym i społecznym związanym z życiem w Związku Radzieckim, które się szerzyło głównie w dawnej Niemieckiej Republice Demokratycznej, jak *Druschba* ‘przyjaźń’, *Kasatschok* ‘ludowy taniec ukraiński’, *Kolchos* ‘spółdzielnia produkcyjna’, *Kulak* ‘bogacz wiejski’, *Bortsch* ‘barszcz’, *Soljanka* ‘zupa mięsna ostro przyprawiona’, *Wodka* ‘wódka’, *Stogramm* ‘duży kieliszek wódki’, *Troika* ‘zaprzęg trzykonny’, *Brigadier* ‘kierownik grupy roboczej’, *Subbotnik* ‘dobrowolna praca kolektywna bez zapłaty’ itd., które zgromadził i omówił głównie K. Hengst (1971; 1977).

Na koniec trzeba wskazać dwie wszechstronne syntezy słowiańsko-niemieckich kontaktów językowych przedstawione przez G. Bellmanna w dwóch obszernych artykułach encyklopedycznych (Bellmann 1984; 2004). Uwzględnia w nich szeroką strefę bezpośrednich

kontaktów ludności słowiańskiej i niemieckiej oraz liczne niemieckie wyspy językowe w otoczeniu słowiańskim. Omawia też wpływy językowe na poziomie języków literackich (Fernentlehnungen). Obustronne wpływy słownikowe przedstawia w ujęciu historycznym od czasów najdawniejszych aż po współczesność, wskazując na warunkujące je zależności kulturalne. Wiele miejsca poświęca przedstawieniu interferencji językowej wysp Niemców Nadwołżańskich oraz szerokiemu wpływowi języka rosyjskiego na zmiany semantyczne w słownictwie niemczyzny używanej w Niemieckiej Republice Demokratycznej. W swojej syntezie uwzględnia interferencje zachodzące we wszystkich warstwach językowych, podkreślając szczególne ich nasilenie w zakresie słownictwa.

W dotychczasowych publikacjach koncentrowałem się na sławizmach niemieckich zawierających słowiańskie elementy słowotwórcze i na wpływach morfologicznych, na zapożyczeniach słowiańskich w twórczości pisarza Horsta Bienka oraz na ogólnych informacjach o wpływach słowiańskich, głównie polskich i czeskich w języku niemieckim oraz w jego gwarach (Siatkowski 2015).

Jak widać, slawiści i germaniści niemieccy zgromadzili ogromny liczbowo materiał gwarowy i historyczny dotyczący pożyczek słowiańskich w języku niemieckim. Bielfeldt (SWD, 18) podawał, że jego zbiory zawierały około 3000 różnego typu pożyczek słowiańskich. Ja mam ich już ponad 4000, a wiele z nich ma nawet po kilkanaście różnych wariantów fonetycznych i morfologicznych.

2. Podstawa źródłowa pożyczek słowiańskich w języku niemieckim

Wśród tych pożyczek tylko drobna część dotyczy niemieckiego języka literackiego (Bielfeldt nazywa je Fernentlehnungen), większość to zapożyczenia przejęte w ramach bezpośrednich kontaktów ludności niemieckiej i słowiańskiej, mające różne zasięgi regionalne lub poświadczone, nieraz zupełnie sporadycznie, tylko w pewnych gwarach niemieckich. Zostały one odnotowane w różnych dokumentach, zapiskach, w słownikach języka ogólnego, a zwłaszcza w licznych niemieckich słownikach regionalnych na terenach sąsiadujących z osadnictwem słowiańskim.

Warto o nich trochę powiedzieć.

Pełny przegląd opublikowanych i planowanych regionalnych słowników niemieckich dał Mitzka 1937: 91–99. Przytoczył tam 30 pozycji. Tu zwrócę uwagę tylko na niektóre, obejmujące regiony sąsiadujące z obszarem językowym słowiańskim lub tereny, nieraz tylko w przeszłości, dwujęzyczne. Wiele sławizmów w wyniku wewnętrznych zapożyczeń

niemieckich dostało się nawet na tereny zachodnich Niemiec, ale to pozostaje już poza kręgiem obecnego omówienia. Niektóre regiony zostały opracowane wielokrotnie. Dawniejsze są zresztą slawistom dobrze znane, natomiast o nowszych, zwłaszcza tych będących w druku, wiadomości slawistów są na ogół bardzo skąpe. Zresztą wielu niemieckich słowników regionalnych w bibliotekach polskich, nawet germanistycznych, w ogóle nie ma. Pomijam zupełnie słowniki obejmujące ograniczone obszary lub pojedyncze miejscowości. Zostały one zresztą wykorzystane w słownikach makroregionalnych, gdzie także można znaleźć o nich bliższe informacje.

Przy badaniu wpływów słowiańskich na gwary niemieckie wykorzystywano bogate materiały słownikowe z terenu byłych Prus Wschodnich i Zachodnich, Śląska, Brandenburgii i Saksonii, a także Turynii i Bawarii oraz Szlezewiku i Holsztyna.

Korzystano z kilku słowników pruskich: G. Nesselmana 1873, H. Frischbiera (Wb I–II, 1882–1883, Ziesemera (Wb 1935–1944), dysponującego bogatymi materiałami terenowymi zebranymi korespondencyjnie, materiałami z literatury regionalnej pisanej gwarą oraz z dawnych druków i ze zbiorów archiwalnych od czasów krzyżackich po współczesność (niedokończony, bowiem materiały uległy całkowitemu zniszczeniu w czasie II wojny światowej) oraz z opracowanego na podstawie materiałów zebranych korespondencyjnie po wojnie obszernego PrWb I–VI, 1981–2005.

Dla poznania elementów polskich w niemieckich gwarach wyspowych na Śląsku duże znaczenie miały słowniczkę dawnych osad niemieckich, jak Bojków (Schönwald) koło Gliwic (Gusinde, 1911), czy Wilamowice koło Bielska-Białej (Mojmir – Kleczkowski, 1930–1936). Bogate niemieckie słownictwo gwarowe ze Śląska przynosi jednak dopiero trzytomowy słownik Walthera Mitzki (Mitzka Wb). Podstawę materiałową tego słownika stanowią odpowiedzi zebrane metodą kwestionariuszową oraz bogate ekscerpcje z literatury fachowej i regionalnej. Zastosowano tu lokalizację materiału przejętą z Niemieckiego atlasu wyrazowego na podstawie pasów – oznaczonych literami i słupów – oznaczonych cyframi arabskimi i podawanych po przecinku numerów dla poszczególnych miejscowości.

Słownik brandenburski zawiera: bezpośrednie zapisy terenowe sięgające XIX w., materiały zebrane korespondencyjnie w latach 1950–1959, materiały z opracowań dialektów brandenburskich i Berlina, ekscerpcje z literatury regionalnej, ekscerpcje źródeł historycznych i archiwalnych, materiały z nagrań magnetofonowych. Materiał w słowniku zlokalizowano za pomocą skrótów dla powiatu i miejscowości. Słownik, opracowywany pod kierunkiem G. Isinga, a następnie Joachima Wiese, został opublikowany w czterech tomach w latach 1968–2001 (BBWb). W słowniku tym odnotowano bardzo liczne pożyczki dolnołużyckie.

Regionalny słownik niemiecki obejmujący Górną Saksonię opublikowano już na

początku XX wieku: MFr (1911–1914). Opracowywanie nowego słownika tego regionu rozpoczęto w 1928 roku, a po zniszczeniach wojennych prace wznowiono w 1955 roku. W latach 1994–2003 ukazał się czterotomowy WOSM. W słowniku tym wpływy słowiańskie są zawsze dobrze sygnalizowane.

Pierwszy słownik regionalny obejmujący całą Turyngię ogłosił Ludwig Hertel w 1895 roku. Jednakże już w roku 1907 na zlecenie stowarzyszenia do badań nad historią i archeologią Turyngii rozpoczęto prace nad nowym słownikiem turyńskim. Przerwała je I wojna światowa, a wznowiono je w 1929 roku. W czasie II wojny światowej (9 II 1945) archiwum gwarowe w wyniku bombardowania uległo znacznemu zniszczeniu. Po ponownym zgromadzeniu materiałów zaczęto wydawać *Thüringisches Wörterbuch* w 1965 roku od tomu IV (od litery *L*). Po zakończeniu tomu VI (*T–Z*) przystąpiono do wydawania tomu I. Całość zakończono w 2005 roku. Powstał ThürWb.

Kilka słowników bawarskich opublikowano już w XIX wieku. Przez długie lata za źródło wiadomości o słownictwie bawarskim służył obszerny, pierwszy tego typu słownik regionalny w literaturze niemieckiej, *Bayerisches Wörterbuch* (1827–1837), który opracował Johann Andreas Schmeller. W latach 1872–1877 ukazało się drugie jego wydanie, przerobione przez Georga Karla Frommanna.

Później wielokrotnie zamierzano wydać nowy, uzupełniony słownik Schmellera. W 1910 roku wysunięto propozycję wspólnego opracowania nowego słownika obejmującego dialekty bawarskie zarówno w Bawarii, jak i w Austrii. Po wielu latach współpracy postanowiono wydawać dwa osobne słowniki dla Austrii i Bawarii, por. niżej.

O wpływach słowiańskich w Szlezwiku i Holsztynie pisał Kleczkowski 1948: 361–376 na podstawie słownika O. Messinga (1927–1935).

Wiele sławizmów znajduje się również w wydawanym, na podstawie materiałów, zgromadzonych przez R. Wossidlo, przez przeszło pół wieku Słowniku meklemburskim (*Mecklenburgisches Wörterbuch – MecklWb*). W 1996 roku ukazał się przedruk całości w mniejszym formacie.

Ogromny materiał przynoszą będące w druku duże regionalne słowniki niemieckie: dwa bawarskie (wydawany w Wiedniu WBÖ i wydawany w Monachium BWb), słownik niemczyzny sudeckiej (SdWb), słownik pomorski (PWB) oraz słownik znad środkowej Łaby (MeWb). Publikacje te przynoszą ciągle wiele uzupełnień materiałowych do wcześniejszych opracowań.

3. Zakres wpływów słowiańskich na język niemiecki

Jak już wspomniałem, materiał gwarowy i historyczny dotyczący pożyczek słowiańskich w języku niemieckim, jest liczbowo ogromny. Są to przede wszystkim zapożyczenia słownikowe, dotyczące wielu kręgów tematycznych, jak nazwy roślin, zwierząt, potraw, narzędzi gospodarskich związanych z gospodarką wiejską, nazwy związane ze zwyczajami ludowymi, a także nazwy z dziedziny prawa i wojskowości. Pożyczek ogólnoniemieckich jest stosunkowo niewiele, ok. 200 (Bielfeldt podawał ok. 180 przykładów), wiele ma szerokie zasięgi regionalne, ale większość jest lokalnie bardzo ograniczona.

3. 1. Pożyczki ogólnoniemieckie

Przedstawię dokładniej kilka pożyczek ogólnoniemieckich reprezentujących różne kręgi tematyczne i wywodzące się z różnych języków słowiańskich, np. *Peitsche* ‘bicz’, *Jauche* ‘gnojówka’, *Graupe* ‘kasza, krupy’, *Quark* ‘twaróg, ser’, *Gurke* ‘ogórek’, *Zeisig* ‘czyżyk’, *Plötze* ‘płatka’, *Reizker* ‘rydz’, *Haubitze* ‘haubica’, *Droschke* ‘dorożka’, *Knute* ‘knut’, *Petschaft* ‘pieczęć’, *Grenze* ‘granica’.

Peitsche ‘bat, szpicruta’ jest pożyczką słow. wyrazu *bičь, przejętą najpewniej na obszarze łużyckim, choć możliwe jest również niezależne zapożyczenie z czeskiego. Pożyczka nastąpiła jeszcze przed przejściem niem. *ī* w *ei*; jej pierwsze poświadczenie w znaczeniu ‘narzędzie tortur’ pochodzi już z pierwszej połowy XIV wieku, w XV wieku *pitsche* upowszechnia się na terenie wschodnio-środkowo-niemieckim w znaczeniu ‘bat woźnicy’, a następnie głównie dzięki Biblii Lutra wchodzi do niemieckiego języka literackiego. Por. np. R. Müller 1966, Bellmann 1971: 256–262, Kluge EW²³ 619. Wyraz niemiecki *Peitsche* w XIX wieku wrócił do języka polskiego jako *pejcz* ‘krótki pleciony bicz z rączką, szpicruta’.

Jauche ‘gnojówka’, dial. *Juche* ‘zupa, rosół’ stanowi pożyczkę słow. *jucha*, na co zwrócono uwagę już ok. 130 lat temu, ale w szczegółach są nadal znaczne różnice, por. m.in. Bielfeldt SWD, np. (1974a): 98–118, Eichler EWSE 51–52, Bellmann 1971: 165–166 (mapy), 201–204. Dial. *Juche* ‘zupa, rosół’ itp. ma bogatą dokumentację z XIV–XV wieku na szerokim obszarze dolnoniemieckim. Poświadczenia biblijne z terenów innych, np. z Czech, uważa się za najpewniej przeniesione. Jest to dawna pożyczka z połabskiego, która następnie rozszerzyła się na całym obszarze dolnoniemieckim. *Jauche* ‘gnojówka’ została przejęta zapewne najpierw na terenie łużyckim, ponieważ w słowiańszczyźnie tylko tu doszło do przesunięcia pierwotnego znaczenia ‘zupa, wywar z mięsa, rosół, polewka’ wyrazu *jucha* do ‘gnojówka’. Znaczenie to dla niem. *Jauche* poświadczone jest najwcześniej z 1417 roku z Wrocławia, ale pożyczka ta musiała być przejęta znacznie wcześniej, może już w XII wieku,

o czym świadczy dyftongizacja *û* (poświadczona w nazwach miejscowych typu *Jauch(a)* od XIII wieku) oraz dialektalne przejście *j* w *g* (*Gauche*). Znad Sali *Jauche* ‘gnojówka’ rozszerzyła się na zachód po Ren oraz w dialektach wschodnio-środkowo-niemieckich (Górna Saksonia, pfn. Czechy i Morawy, Śląsk, dialekty wyspowe), a także we wschodniej części dialektów dolnoniemieckich. Szerzeniu się tego wyrazu, przekształconego z pierwotnego wyrazu ekspresywnego w termin specjalistyczny, sprzyjało jego wejście do niemieckiego języka literackiego.

Graupe ‘kasza, krupy’, też ‘grad’ z głuź. *krupa* ‘ts.’, por. Peter von Polenz 1963: 267–279, Kluge EW²³ 336.

Quark ‘twaróg, ser’ – jest to dawna pożyczka słow. *tvarogъ, która najprawdopodobniej do języka niemieckiego dostała się na dawnym dolnołużyckim terenie między Saalą a Łabą i następnie została rozpowszechniona przez kolonistów niemieckich. Właściwa dialektom niemieckim Łużyc i Śląska zmiana *tw* > *kw* dała podstawę literackiej formie niemieckiej *Quark*, por. np. Bellmann 1971: 119, 135–138, Kluge EW²³ 659.

Gurke ‘*Cucumis sativus* – ogórek’. – Nazwy tej rośliny, wywodzącej się z Indii Wschodnich, dotarły do Europy środkowej dwiema drogami, przy czym chodziło zapewne o dwie odmiany botaniczne. Od południa dostały się przejęte przez łacinę nazwy niem. *kumer*, *kukumer*, od wschodu zaś nazwy słowiańskie będące z kolei pożyczką grec. *ζαγγούριον*. Poświadczone od XVI wieku pożyczki słowiańskie wykazują zróżnicowanie dialektalne wskazujące na trzy różne źródła: 1) w dialektach dolnoniemieckich *Agurke*, *Augurke* z daw. ros. *озыпок* (dziś *озыпéу*), 2) wschśm. *Gurke* z pol. *ogurek* (dziś pisane *ogórek*), 3) austriackie *Unmurke*, *Umurke* wskazujące na słow. *ongurka, *ogurka. W niemieckim języku literackim zwyciężyła forma wywodząca się z języka polskiego.

Zeisig ‘czyżyk’ przejęty z języków zachodniosłowiańskich w XIV w. (postać bezprzyrostkowa poświadczona jest o wiek wcześniej), mający za podstawę zarówno formacje z suf. *-ik*, jak i *-ek*, por. czes. *čížek*, *čížík*, pol. *czyżyk*, głuź. *cižik*, dłuź. *cyžyk*, por. np. Suolahti 1909: XIV, Schwarz 1958: 142 (mapa), 147–149, Steinhauser 1978: 32–36, Bielfeldt SWD (1965a): 45, Kluge EW²³ 906).

Plötze ‘plotka’ pożyczka zachśłow. *plotica (por. głuź. *płóćica*, dłuź. *płóšica*, pol. *płocica*), która się dokonała gdzieś między dolną Łabą przez północne Niemcy aż po teren Polski. Najwcześniej poświadczona w Uckermark (XIV w.), od XVI w. zaczyna wypierać rodzime nazwy niemieckie i staje się wyrazem literackim na początku XVIII w., por. np. Bielfeldt SWD (1965a): 56, 67–68, K. Müller 1977b: 69–84 (z bogatą literaturą), Kluge EW²³ 637.

Reizker ‘rydz’ pożyczka słowiańska, zapewne z czes. *ryzec*, por. K. Müller 1969: 545–

576, Kluge EW²³ 678.

Haubitze woj. ‘haubica’ ze stczes. *haufnicē* (dziś *houfnice*), pierwotnie ‘drewniane urządzenie do wyrzucania kamieni różnej wielkości’ (dosłownie: urządzenie do wyrzucania wielu kul jednocześnie – „gromadnie”) od przym. *haufny* – *houfný*, co od *hauf* – *houf* ‘gromada, tłum’ (ze śrwniem. *hūfe* ‘ts.’), później ‘działo polowe do strzelania kulami kamiennymi’ – przejęte do języka niemieckiego w związku z rozwojem czeskiej wojskowości w czasie wojen husyckich w pierwszej połowie XV w. w postaci *hauffenitz*, *huffnitze*. Postać *Haubitze(e)* ustala się około r. 1700, por. np. Steinhauser 1978: 82–83, Bielfeldt SWD (1965a): 46, a zwłaszcza Bellmann 1971: 276–277, Kluge EW²³ 360.

Droschke ‘dorożka’ z dawnego ros. *дpóжку* ‘dorożka’ od *дpóзу* ‘prosty długi wóz’, *дpозá* ‘podłużny drąg łączący przednią oś z tylną’, poświadczona już w 1784 roku w Rydze i w 1794 w Petersburgu, ale upowszechniła się w języku niemieckim dopiero w XIX wieku po nawiązaniu rosyjsko-niemieckiego sojuszu po 1815 roku przez stołeczny Berlin, por. Bielfeldt SWD (1965a): 36–37, (1978): 345–346. Ewentualne pośrednictwo polskie nie wchodzi w grę, ponieważ u nas przez poczucie, że wyraz jest pochodzenia rosyjskiego, ustaliła się postać *dorożka* z wtórnym pełnogłosem.

Knute ‘bicz spleciony ze skórzanych rzemieni’, pierwotnie ‘bicz z węzłami’ jest pożyczką ros. *кнyт* ‘ts.’, która dostała się do języka niemieckiego najpewniej za pośrednictwem polskim. Jest to jednak pożyczka zwrotna, ponieważ źródłem wyrazu rosyjskiego był stnord. *knútr* ‘węzeł’, por. Steinhauser 1978: 72, Kluge EW²³ 459.

Petschaft ‘pieczętka’, dawniej śrwniem. *petschat*, *betschad* (w Austrii i Bawarii ok. 1300 r.), później *petscheit*, *petschaft*, wschniem. *petschet* stanowi pożyczkę stśłwn. *pečat* lub stczes. *pečat*, dziś *pečet*, por. np. Bellmann 1971: 270–272, Steinhauser 1978: 68–69, Kluge EW²³ 623. Pochodny czasownik śrwniem. *verpetschaten* ‘opieczętować’ poświadczony jest nieco wcześniej XIII w. ze Styrii, natomiast czasownik nieprefiksalny *petschaften* jest późniejszy (XVI/XVII w., por. WBÖ II 1152–1153), a *petschieren*, *pitschieren* ‘pieczętować’ stanowi późniejszą niezależną formację denominalną od dawnej obocznej formy niemieckiej *Petschier* ‘pieczętka’.

Grenze ‘granica’ – pierwsze poświadczenia tej pożyczki słowiańskiej pojawiają się od 1238 r. (a określanej jeszcze jako wyraz łaciński już w roku 1174) w dokumentach Zakonu Krzyżackiego, na Śląsku i w Brandenburgii w postaciach *greniz*, *grenize*, też „in finibus et *graniciebus*” z 1258 roku z Raciborza. Z terenu Czech, Saksonii i Łużyc mamy dopiero poświadczenia z XIV wieku. Pożyczka ta wcześniej i szeroko rozpowszechniła się w niemieckim języku kancelaryjnym. Punktem wyjścia mógł być zarówno język Zakonu Krzyżackiego (dawniej przyjmowano powszechnie tylko taką drogę pożyczki), jak i tereny

Śląska. Zmiany fonetyczne od *granica* do *Grenze* łatwo tłumaczą się na gruncie języka niemieckiego, możliwa też jest pożyczka pñpol. formy *grenica*. Upowszechnienie się tej pożyczki w niemieckim języku literackim dokonało się dopiero w XVI wieku dzięki Biblii Lutra. Na obszarze wschodnio-środkowo-niemieckim pożyczka *Grenze* wyparła inne rodzime nazwy niemieckie, jak *Rain*, *Mark* – ze względu na wieloznaczność – oraz *Schied/Scheid*. Warto zwrócić uwagę, że nazwy ‘granicy’ często bywają zapożyczane, por. np. wczesną pożyczkę głuź. *mroka* ze stwniem. *marca*, przejęcie słow. *med-ja do węgierskiego i inne (Wick 1939: 23, Bielfeldt SWD (1965a): 48–49, Eichler EWSE 40–42, Bellmann 1971: 228–251 (z dalszą literaturą).

3. 2. Pożyczki regionalne, właściwe niemczyźnie potocznej

Warto też zwrócić uwagę na pożyczki słowiańskie, które szerzej rozpowszechniły się w niemieckim języku potocznym. Przytoczę znów kilka przykładów:

dalli ‘dalej, naprzód, szybko’ – jest to XIX-wieczna pożyczka pol. *dalej*, która przez potoczny język niemiecki terenów wschodnio-środkowo-niemieckich, a zwłaszcza przez język potoczny Berlina, upowszechniła się na obszarze całych Niemiec poza Bawarią, jak pokazuje mapa ‘*sich beeilen*’ w DWA II i słowniki regionalne niemieckie (Frischbier Wb I 130, Ziesemer Wb II 11, BBWb I 911, MecklWb II 231, MFr I 189). Na pożyczkę z polskiego wskazywano tu już dawno (Schulz-Basler 1913, Kleczkowski 1931: 117). Lokalnie, jak w wypadku *dallich* w Szlezwiku-Holsztynie i w Lubece, może wchodzić w grę pożyczka z połabskiego, a w Wiedniu, gdzie *dalii* pojawiło się po I wojnie światowej, z ukraińskiego (Wick 1939: 77, Bielfeldt SWD (1965a): 52, Eichler EWSE 33), por. też Siatkowski 1992d: 255, Fleischer 2013: 54, 55.

Penunse ‘pieniądze’ – znane były od Śląska przez Saksonię aż po Harz, od Prus Wschodnich przez Pomorze, Meklemburgię aż po Szlezwik-Holsztyn, od Dolnych Łużyc aż po okolice Hanoweru. Występujące tu połączenia *-un-*, *-on-* wskazują na przejęcie z polskiego. W potocznym języku Wiednia poświadczona była postać *Penise* wywodząca się z czes. *peníze*. Por. Siatkowski 2015: 302–303.

Regionalnie szeroko znana była również polska pożyczka *Kobel* ‘kobyła’. W XIV wieku dostała się ona również do języka kancelaryjnego Zakonu Krzyżackiego (Ziesemer 1923: 150–151), znana była na znacznym obszarze dawnych dialektów północnoniemieckich, a także na Śląsku i w Bawarii (od XIV w.) oraz w różnych dawnych niemieckich dialektach wyspowych. Na południu mielibyśmy do czynienia z pożyczkami niezależnymi od zapożyczenia polskiego, por. Wick 1939: 85–86, Bielfeldt SWD (1963b): 209, (1965a): 55, 57.

3. 3. Pożyczkę właściwe gwarom

Zdecydowana większość pożyczek słowiańskich w języku niemieckim, jak już wspominałem, ma charakter gwarowy. Nasilenie tych wpływów było dosyć znaczne, a w dalszej przeszłości musiało być jeszcze większe. Bogate materiały zebrano z terenu Brandenburgii i Saksonii, Śląska, Pomorza, z terenu byłych Prus Wschodnich i Zachodnich oraz z dawnych dialektów niemieckich na terenie Czech i Moraw, a także z dawnych dialektów wyspowych. R. Olesch (1970) z dawnych gwar niemieckich na Śląsku przytacza kilkaset polonizmów. Kleczkowski (1931) ze słownika Frischbiera, który stanowił jedyne jego źródło materiałowe, zgromadził około 700 pożyczek polskich.

4. Rozróżnienie pożyczek leksykalnych i morfologicznych

Ja w swoich badaniach szczególnie skoncentrowałem się na rozróżnieniu wpływów leksykalnych i morfologicznych. Przebadałem skrupulatnie bogate materiały z kilkoma sufiksami słowiańskimi, dzieląc cały materiał na grupy:

1. pożyczki od podstaw słowiańskich:
  - 1.1. z bezpośrednimi wzorami na gruncie słowiańskim,
  - 1.2. bez wzorów na gruncie słowiańskim;
2. pożyczki od podstaw niemieckich:
  - 2.1. z bezpośrednimi wzorami na gruncie słowiańskim,
  - 2.2. bez wzorów na gruncie słowiańskim.

Okazało się, że w zebranych materiale jest sporo pożyczek, które nie mają odpowiedniego wzoru słowiańskiego zarówno w grupie wyrazów o etymologii słowiańskiej, jak i w grupie wyrazów o etymologii niemieckiej. I tu w pewnym stopniu mogą wchodzić w grę wyrazy reliktowe, których dawniejsze istnienie na gruncie słowiańskim dokumentują właśnie zanotowane wyrazy niemieckie, możliwe są jednak także wypadki atrakcji do częstych pożyczek leksykalnych z określonymi sufiksami słowiańskimi. Odnosi się to zwłaszcza do wyrazów z sufiksami *-ak*, *-ač*, *-ik* i *-ski*.

Podam kilka przykładów: *Böhmak(e)* ‘Czech’, *Dämlack*, *Dummlack* ‘głupiec, dureń’, *Faulack* ‘leniuch, próżniak’, *Lumpak* ‘szmaciarz, gałganiarz’, *Drahtowatsch* ‘druciarz’, *Nakatz* ‘golas’ na Łużycach, *Blachnik* ‘blacharz’, *Bukslik* ‘urwis’, *Dupselnik* ‘przykrótka marynarka’, *Grobelnik* ‘grubianin’ itd.

Böhmak(e) ‘Czech’ – od niem. *Böhme* ‘Czech’ – występował w Niemczech, w austriackiej, w dawnych dialektach na terenie Czech, Moraw, na Śląsku, w Brandenburgii

i Górnej Saksonii. Poza ‘Czech’ notowano też różne znaczenia apelatywne, jak ‘wędrowny muzykant’, ‘naprawiacz kotłów’, ‘wędrowny domokrążca’, w niemczyźnie austriackiej ‘uparty człowiek, uparciuch’ i ‘kartofel’, a także w piśmiennictwie regionalnym. W dialektach niemieckich na terenie Czech i Moraw od pożyczki tej powstało też wiele derywatów, jak rozszerzony niemieckim sufiksem *-el-* *Böhmakel* ‘Czech’, a także *Böhmakin* ‘Czeszka’, *böhmakisch* ‘czeski’, *böhmaken*, *böhmakeln* ‘mówić po niemiecku z akcentem czeskim’, podobnie w niemczyźnie austriackiej: *Böhme* (*Pem*, *Pêhëim*), *Böhmack* (*Pemack*, *Pömak*, *Pêhëimack*), *Böhmackin* (*Pêhëimackin*) ‘Czeszka’, *Böhmen* (*Pêhëimen*) ‘Czechy’, *böhmen* (*pêhëimen*), *böhmackeln* (*pêhëimackeln*) ‘mówić po niemiecku z akcentem czeskim’.

Dämlak, *Döslak*, *Dummlack*, *Tummlack* itp. ‘głupiec, dureń’ stanowią szeroko rozpowszechnione formacje znane niemczyźnie regionalnej w Brandenburgii, w Górnej Saksonii, na terenie Czech i Moraw, na północnych Morawach również ‘niezdara, niezgraba’, na Śląsku i na Pomorzu, a także w potocznym języku ogólnoniemieckim. Zostały one utworzone za pomocą sufiksu *-ak* od kilku podstaw niemieckich o znaczeniu ‘głupi’, a mianowicie od *dämlich*, dial. także *dammlich*, *dammlig*, *dämlig*, dalej *dümmlich*, dial. też *dummlig*, *tummlich*, *tümmlich* itp. oraz od *dösig* (por. Kluge EW²² 152), dial. też *däsig*, *desig*, *düsig* itp. Obok częstych *Dämlack*, *Dummlack* słowniki regionalne notują najrozmaitsze postaci: *Damlack*, *Däm(e)lack*, *Dammlak*, *Dämmalak*, *Dämellak*, *Delmellack*, *Dömlak*, *Dum(m)lack*, *Dummelack*, *Tummlack*, *Tammlack*, *Timplak* itp. i przez analogię do złożań niemieckich również *Dammelsack*, *Dämelsack*, a także od *dösig* – *Daslak*, *Däslak*, *Döslak*, *Duslak* na Pomorzu, głównie w delcie Wisły oraz *Dös(e)lack*, *Dusselack* w Brandenburgii. W dialektach pruskonemieckich znane było też *Erzdamlack* ‘szczególnie głupi człowiek’. Na słowiańskie pochodzenie sufiksu *-ak* w tych formacjach zwracano uwagę powszechnie.

Faulack, dniem. *Fûlak* ‘leniuch, próżniak’ znany był na Pomorzu w byłych Prusach Zachodnich, m.in. pod Kościerzyną i z dialektów pruskonemieckich bez ściślejszej lokalizacji *Faulack* lub *Faulaks* oraz w Brandenburgii *Fuulack*. Formacja ta stanowi przekształcenie niem. złożań *Faulenzer*, *Faulpelz* ‘ts.’ lub derywat od przym. *faul* ‘leniwy’ za pomocą słowiańskiego sufiksu *-ak*. Wszystkie słowniki niemieckie wskazują na słowiańskie pochodzenie elementu *-ak*. W byłych Prusach Zachodnich powstał też dalszy derywat *faulacken* ‘leniuchować, próżnować’. Niezależną pożyczką stanowi *Faulak* ‘ts.’ występujący sporadycznie w Czeskim Lesie.

Grobelnik ‘grubianin’ z Gliwic od niem. *grob* (kursywa) ‘grubiański, prostacki’, *Grobian* ‘grubianin, prostak’ z pol. suf. *-elnik*. Pol. *grubianin* też jest pożyczką niem. *Grobian* z wtórną adideacją do *gruby* ‘grubiański, nieokrzesany’. W polskich dialektach śląskich występują powszechnie podobne formacje analogiczne, jak *grubelacki* ‘grubiański’, *grubeläk*

‘grubianin’ i sporadyczne *grubelactwo* ‘grubiaństwo’, *grubelaczny* ‘sprośny’, *grubelański* ‘grubiański’, *grubelaństwo* ‘grubiaństwo’ itp. Podstawę mogła tu stanowić formacja niemiecka z sufiksalnym *-l*, jak np. *Gröbel* ‘grubianin’ ze Śląska, jednakże w postaci nie powodującej przegłosu rdzennego *-o-*. Podawanego przez Olescha 1970: 194 bezpośredniego źródła *grubelnik* w kartotece SGPA jednak brak.

Szczególnie częste są prześmiewcze nazwy na *-ski* dla osób, jak np. *Besaufski*, *Besopski*, *Besuffski* itp. ‘pijak’, *Dwatschkowski*, *Qwatschkowski* ‘głupi gaduła’, jak i dla rzeczy, np. *Drapacki* ‘miotła’, *Kaffinski*, *Kaffatzki* ‘słaba kawa’. Należy też wspomnieć różne wymyślane nazwiska polskie w opowiadaniu Heinego „Aus den Memoiren des Herren von Schnabelewopski” oraz w jego żartobliwym wierszyku o dwóch rycerzach: „*Crapülinski* und *Waschlapski*, Polen aus der Polackei”, którzy po mężnej walce z tyranami moskiewskimi szczęśliwie zwieli do Paryża dołączając do polskich bohaterów narodowych, „wie der Held *Sobieski*, wie *Schelmufski* und *Uminski*, *Eskrekowitsch*, *Schubiaski* und der grosse *Eselinski*”.

Interesujące, że sufiks *-(n)ica*, tak często i powszechnie reprezentowany w pożyczkach leksykalnych na całym terenie kontaktów słowiańsko-niemieckich, zupełnie wyjątkowo był wykorzystywany przy tworzeniu formacji analogicznych.

5. Sławizmy w twórczości śląskiego pisarza Horsta Bienka

Sławizmy, a zwłaszcza polonizmy występują w śląskiej twórczości niemieckiego pisarza Horsta Bienka, wykorzystane artystycznie dla oddania kolorytu lokalnego. W jego utworach znajdujemy około 200 sławizmów oraz kilkadziesiąt zdań i różnego typu zwrotów słowiańskich, głównie polskich. Występują u niego liczne polonizmy znane w dawnych dialektach niemieckich na Śląsku, zarówno pochodzenia ogólnopolskiego, jak i gwarowego. Na szczególną uwagę zasługują jednak polonizmy, dla których nawiązań w dawnych śląskich dialektach niemieckich nie znalazłem, jak *Bloblik* ‘mały chłopiec’, *Klekatka* ‘drewniana kołatka’, *Klopatska* ‘coś do bicia’, *Krzipopa* ‘rów’, *Pschinzo* ‘nic’, ‘psie łajno’, *Starek* ‘dziadek’, *Starka* ‘babka’, *Trojok* ‘śląski taniec ludowy’, *Tschutschmok* ‘człowiek nieśmiały’ i kilka innych, w tym liczne wulgaryzmy. Bienek zresztą lubuje się w gromadzeniu różnego typu przekleństw, wyzwick i wulgaryzmów, które zgodnie z obserwacją wypowiedzianą przez jednego z bohaterów utworu *Die erste Polka* były wyrażane przez Niemców z Górnego Śląska zawsze po polsku, podobnie zresztą jak i westchnienia do Boga (Bienek *Polka*, s. 120). Wprowadza też kilka neologizmów naśladowujących struktury polskie, często ich postaci gwarowe, jak przezwisko *Wonzak* od pol. *wąs*, *Gorolik* ‘chłopak, zuch’, *Schiddok* ‘Żyd’,

Schielok ‘człowiek zezujący’, *Karbidczyk* ‘rodzaj petardy’. Bienek dzięki tym polonizmom osiąga swój główny cel artystyczny – pokazania również w języku programowo podkreślanego – przejściowego, polsko-niemieckiego charakteru Górnego Śląska.

Problemy licznych i wszechstronnych, jak się okazuje, wpływów słowiańskich na język niemiecki i jego gwary przedstawiłem w niedawno wydanej pracy *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi* (Warszawa 2015), która wzbudziła duże zainteresowanie zarówno środowisk slawistycznych, jak germanistycznych i została uznana za najpełniejsze opracowanie zagadnienia, mogące służyć za kompendium wpływów słowiańskich na język niemiecki i jego gwary. Jest to oczywiście przesada choćby z tego powodu, że publikowane jeszcze niemieckie słowniki regionalne przyniosą jeszcze wiele istotnych uzupełnień.

Wykaz skrótów

bot.	botaniczny
czes.	czeski
daw.	dawny
dial.	dialektalny
dłuż.	dolnołużycki
głuż.	górnolużycki
itd.	i tak dalej
itp.	i tym podobne
niem.	niemiecki
np.	na przykład
ok.	około
płn.	północny
pol.	polski
por.	porównaj
przym.	przymiotnik
ros.	rosyjski
słow.	słowiański
stczes.	staroczeski
stnord.	staronordycki
stslwń.	starosłoweński
stwniem.	staro-wysoko-niemiecki
suf.	sufiks
śrwniem.	średnio-wysoko-niemiecki
ts.	to samo
zool.	zoologiczny

Literatura:

- BBWb – *Brandenburg-Berlinisches Wörterbuch*, 1976-2001, begr. und angelegt von A. Bretschneider, unter Einschluss der Sammlungen von H. Teuchert, fortgesetzt von G. Ising, bearb. unter der Leitung J. Wiese, I–IV, Berlin.
- Bellmann G. 1971, *Slavoteutonica. Lexikalische Untersuchungen zum slawisch-deutschen Sprachkontakt im Ostmitteleutschen*, Berlin–New York. Z bogatą bibliografią.
- Bellmann G. 1984, *Slawisch/Deutsch*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, hrsg. von W. Besch, O. Reichmann, S. Sonderegger, 1. Halbband, Berlin–New York, s. 897–907.
- Bellmann G. 2004, *Slawisch/Deutsch (Schwerpunkte)*, [w:] *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage, hrsg. von W. Besch, A. Betten, O. Reichmann, S. Sonderegger, 4. Teilband, Berlin–New York, s. 3229–3259.
- Bernd Chn. Samuel Theodor, 1820, *Die deutsche Sprache in dem Großherzogthume Posen und einem Theile des angrenzenden Königreiches Polen, mit Vergleichen sowohl der Mundarten, als auch anderer Sprachen, und mit eigenen Forschungen*, Bonn.
- Beyersdorff O. 1868, 1871, *Über Slawisches im Deutschen*, „Schlesische Provinzialblätter“, Jg LXXII, Der Neuen Folge Jg VII (1968), s. 446–448, 497–499, 549–551, Jg LXXXV, Der Neuen Folge Jg X (1871), s. 497–499, 559–561, 606–607.
- Bielfeldt SWD (1963b), *Die slawischen eigentlichen Reliktörter in den deutschen Mundarten*, ZfSl VIII, s. 155–172. Przedruk: SWD, s. 205–222.
- Bielfeldt SWD (1965a), *Die Entlehnungen aus den verschiedenen slawischen Sprachen im Wortschatz der neuhochdeutschen Schriftsprache*, Berlin, s. 59. Przedruk: SWD, s. 21–79.
- Bielfeldt SWD (1974a), *Die Wortgeschichte von deutsch Jauche ‘flüssiger Stalldünger’*. Ein Beitrag zur Methodik der slawisch-deutschen Lehnwortforschung, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, Bd. 94, s. 80–100. Przedruk: SWD, s. 98–118.
- Bielfeldt SWD (1978), rec. *Brandenburg-Berlinisches Wörterbuch*. Przedruk: SWD, s. 343–360.
- Bielfeldt SWD – Bielfeldt H.H. 1982, *Die slawischen Wörter im Deutschen. Ausgewählte Schriften 1950–1978*, Leipzig.
- Bienek Polka – H. Bienek, (1975) 1987, *Die erste Polka*, München.
- Bischoff K. 1967, *Sprache und Geschichte an der mittleren Elbe und der unteren Saale*, Köln.
- Bronisch G. 1862, *Grundzüge der deutschen Mundart, welche inmitten der sorbischen Bevölkerung und Sprache in der Niederlausitz und in den nördlichen Teilen der Lausitz gesprochen wird*, „Neues Lausitzisches Magazin“, t. XXXIX, s. 108–195.
- BWb – *Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch*, II. *Bayern*. *Bayerisches Wörterbuch* 1995 i n., hrsg. von der Kommission für Mundartforschung, bearb. von J. Denz, B.D. Insam, A. Rowley, H.U. Schmid, München.
- DWA – W. Mitzka, L.E. Schmitt, 1951–1980, *Deutscher Wortatlas*, t. I–XXII, Gießen.

- Eichler EWSE – Eichler E. 1965, *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Elemente im Ostmitteldeutschen*, Bautzen. Tu bibliografia dalszych jego prac.
- Eichler E. 1977, *Zum tschechischen Anteil am deutschen Wortschatz*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 21–28.
- Eichler E. 1993, *Überlegungen zum tschechisch-deutschen Sprachkontakt*, [w:] *Slavistische Studien zum XI. internationalen Slavistenkongreß in Preßburg/Bratislava*, hrsg. von K. Gutschmidt, H. Keipert, H. Rothe, Köln, s. 99–111.
- Fleischer S. 2008 (2. wydanie 2013), *Slawische Lexik in den deutschen Mundarten. Dargestellt anhand des Ostmitteldeutschen und Bairisch-Österreichischen*, Saarbrücken.
- Förstemann E. 1852, *Slavische Elemente in deutschen, namentlich westpreußischen Volksmundarten*, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen“, t. I, s. 412–429.
- Frischbier Wb – Frischbier H. 1882–1883, *Preussisches Wörterbuch. Ost- und westpreussische Provinzialismen in alphabetischer Folge*, I: A–K, II: L–Z, Berlin.
- Gollor G. 1920, *Oberschlesische Schimpfwörter*, „Der Oberschlesier“, Jg. II, Nr 10, s. 4–5.
- Gollor G. 1924, *Schimpfwörter aus dem Beuthener Lande, Beitrag zu einem ober-schlesischen Wörterbuche*, „Mitteilungen des Beuthener Geschichts- und Museumsvereins“, z. 5/6, s. 40–54.
- Gusinde K., 1911, *Eine vergessene deutsche Sprachinsel im polnischen Oberschlesien (Mundart von Schönwald bei Gleiwitz)*, Breslau.
- Hengst K. 1971, *Zum Einfluss des Russischen auf die deutsche Gegenwartssprache*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 3–13.
- Hengst K. 1977, *Fachsprachliche Entlehnungen aus dem Russischen in der deutschen Gegenwartssprache*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 39–57.
- Herrmann R. zob. Winter R.
- Hertel L. 1895, *Thüringer Sprachschatz*, Weimar.
- Hinze F. 1963, *Die Endbetonung deutscher Ortsnamen slawischer Herkunft auf -in*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. VIII, s. 501–515.
- Hinze F. 1964, *Pomorische Bezeichnungen des Marienkäfers im hinterpommerschen Plattdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. IX (1964), s. 349–351.
- Hinze F. 1969, *Slovinische Reliktörter aus dem Sachgebiet der Winterfischerei im ehem. hinterpommerschen Niederdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XIV, s. 577–581.
- Hinze F. 1970a, *Einige slovinische Reliktörter im hinterpommerschen Plattdeutsch*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 35–37.
- Hinze F. 1970b, *Slovinische Fischzugnamen vom Garder See in Hinterpommern*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 386–392.
- Hinze F. 1971a, *Slovinische Fischzugnamen vom Garder See in Hinterpommern/Pomorze Zachodnie (Nachtrag)*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVI, s. 385–388.

- Hinze F. 1971b, *Zu einigen pomoranischen Reliktwörtern aus dem Bereich der Segelschifffahrt*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XVI, s. 389–391.
- Hinze F. 1971c, *Zum Nachleben slovinzischer Gehöftsnamen in Groß Garde (Gardna Wielka)*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XVI, s. 110–126.
- Hinze F. 1972, *Die Namen Scharmützel, Schermützel, Zermützel, Schermeisel und ihre Deutung*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XVII, s. 19–24.
- Hinze F. 1977, *Pomoranische Reliktwörter im hinterpommerschen Niederdeutsch*, [w:] *Slawistik in der DDR 1977. Dem Wirken Hans Holm Bielfeldts gewidmet*, hrsg. von Heinrich Scheel, Berlin, s. 130–138.
- Hinze F. 1990, *Slawische Lehn- und Reliktwörter im vorpommersch-mecklenburgischen Raum*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XXX, s. 249–254.
- Hinze F. 1996, *Gimmel, Gimmer, Gibbel – eine polnische Bezeichnung des Pferdes im Nordostdeutschen?*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XLI, s. 295–298.
- Hinze F. 2000, *Neuhochdeutsch Popanz ‘Schreckgestalt, Vogelscheuche; willenloser Mensch’: ursl.-dial. *porołodnica ‘Mittagsgespenst’ und analoge (gemein)slawische Wortbildungs- und Bedeutungstypen*, „Zeitschrift für Slawistik”, t. XLV, s. 215–219.
- Hoffmann H. 1909, *Einfluss des Polnischen auf Aussprache, Schreibung und formale Gestaltung der deutschen Umgangssprache in Oberschlesien*, „Zeitschrift für deutsche Mundarten”, t. IV, s. 264–279.
- Hoffmann H. 1910, *Fremd- und Lehnwörter polnischen Ursprungs in der schlesischen Mundart*, „Zeitschrift für deutsche Mundarten”, t. V, s. 193–204.
- Hoffmann J. 1996, *Pan Schnüppenschewski im Ruhrgebiet*, „Dialog, Deutschpolnisches Magazin“ 10 April, s. 97–98.
- Kiparsky V. 1936, *Fremdes im Baltendeutsch*, „Mémoires de la Société Neophilologique de Helsingfors”, t. XI, s. 222 + 1 mapa.
- Kleczkowski A. 1913, *Wpływ języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie*, [w:] *Pamiętkowa księga ku uczczeniu czterdziestopięć-letniej pracy literackiej prof. dr. Józefa Tretiaka*, przedmowa Tadeusz Grabowski, Kraków, s. 117–132.
- Kleczkowski A. 1931, *Wpływ języka polskiego na dialekty prusko-niemieckie*, [w:] *Problem narodowościowy na Pomorzu. Pamiętnik Zjazdów Pomorzoznawczych*, Toruń, s. 113–130.
- Kluge EW²² – Friedrich Kluge, 1989, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 22. Aufl. unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearb. von E. Seebold, Berlin–New York.
- Kluge EW²³ F. Kluge, 1995, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, bearb. von E. Seebold, 23. erw. Aufl., Berlin–New York.
- Knoop O. 1890-1891, *Plattdeutsches aus Hinterpommern*, 2. Sammlung: *Fremdsprachliches im hinterpommerschen Platt, nebst einer Anzahl von Fischerausdrücken und Ekelnamen*, (Wissenschaftl. Beilage zum Programm des kgl. Gymnasiums zu Rogasen – Progr. Nr 156),

Rogasen.

- Menge H. 1985a, *War das Ruhrgebiet auch sprachlich ein Schmelztiegel?*, [w:] *Sprache am Rhein und Ruhr. Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte*, Red. A. Mihm, Stuttgart, s. 149–162.
- Menge H. 1985b, *Einflüsse aus dem Polnischen im Ruhrgebiet? Exemplarische Behandlung eines Kapitels aus der „Volkslinguistik“*, [w:] *Sprache am Rhein und Ruhr. Dialektologische und soziolinguistische Studien zur sprachlichen Situation im Rhein-Ruhr-Gebiet und ihrer Geschichte*, Red. A. Mihm, Stuttgart, s. 223–244.
- MecklWb, 1942–1992, – *Mecklenburgisches Wörterbuch*, B. I–IV, aus den Sammlungen Richard Wossidlos, bearb. und hrsg. von Hermann Teuchert, Neumünster 1942–1970, B. VI–VII bearb. unter der Leitung von Jürgen Gundlach, Neumünster 1976–1992. Wydany w zmniejszonym formacie przez Saksońską Akademię Nauk, Neumünster 1996.
- Messing O. 1927-1935, *Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch*, I–IV, Neumünster (Nachdruck 1985).
- MeWb, 2002 - *Mittelbisches Wörterbuch*, t. II: *H–O*, Gerhard Kettmann, 2002, t. I: *A–G*, Karl Bischoff, Gerhard Kettmann, 2008, Berlin.
- MFr – Müller-Fraureuth K., 1911–1914, *Wörterbuch der obersächsischen und erzgebirgischen Mundarten*, I–II, Dresden.
- Mitzka W. 1937, *Die landschaftlichen deutschen Mundartwörterbücher der Gegenwart*, ZMf XIII, s. 91–99.
- Mitzka Wb - Mitzka W. 1963-1965, *Schlesisches Wörterbuch*, I–III, Berlin.
- Mojmir H., *Wörterbuch der deutschen Mundart von Wilamowice*, 1930–1936: I: *A–R*, bearb. von Adam Kleczkowski, II: *S–Z*, bearb. von Adam Kleczkowski, Heinrich Anders, Kraków 1936.
- Müller B. 1972, *Zum Einfluss slawischer Sprachen auf sozial determinierte Schichtungen des deutschen Wortschatzes*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XVII, s. 742–750.
- Müller B. 1974, *Zur Typisierung slawischer Wörter in deutschen Mundarten*. „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur“, t. 94, Halle/Saale, s. 101–140.
- Müller B. 1977, *Zu slawischen Wörtern in mundartlichen Wortschatzsammlungen des Deutschen*, [w:] *Slawistik in der DDR 1977. Dem Wirken Hans Holm Bielfelds gewidmet*, hrsg. von Heinrich Scheel, Berlin, s. 144–146.
- Müller K. 1966, *Slawische Wörter im Deutschen für den Fruchtstand der Nadelbaume*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XI, s. 657–680.
- Müller K. 1969a, *Slawische Bezeichnungen im Deutschen für den Pfifferling*, [w:] *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*, hrsg. von W. Kraus, Berlin, s. 136–143.
- Müller K. 1969b, *Die deutschen Bezeichnungen slawischer Herkunft für den Echten Reizker...*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XIV, s. 545–576.
- Müller K. 1970, *Ein slawisches Reliktwort für den Pfifferling in Thüringen*, „Zeitschrift für Slawistik“, t. XV, s. 32–34.
- Müller K. 1972b, *Slawische Pilzennamen in den ehemaligen deutschen Mundarten Schlesiens*, „Prace

- Filologiczne”, t. XXIII, s. 239–251.
- Müller K. 1977b, Plötze – *Die Geschichte eines slawischen Wortes im Deutschen*, [w:] *Beiträge zum deutsch-slawischen Sprachkontakt*, hrsg. von E. Eichler, Berlin, s. 69–84.
- Müller K. 1995, *Slawisches im deutschen Wortschatz*, Berlin [tu bibliografia dalszych jego prac].
- Müller R. 1966, *Die Synonymik von 'Peitsche'. Semantische Vorgänge in einem Wortbereich*, Marburg.
- Nesselmann G.H.F. 1870-1871, *Forschungen auf dem Gebiete der preußischen Sprache*, Altpreussische Monatschrift. Der neuen Preußischen Provinzial-Blätter vierte Folge VII (Prov. Bl. LXXIII 1870), s. 289–319, VIII (Prov. Bl. LXXIV 1871), s. 59–78, 673–700.
- Nesselmann G.H.F. 1873, *Thesaurus linguae Prussicae. Der preussische Vocabelvorrath*, Berlin.
- Neumann J.W. 1853, *Sammlung mancher vorzugsweise niederlausitzischen Spracheigentümlichkeiten (Provinzialismen und Idiotismen)*, „Neues Lausitzches Magazin”, t. XXX, s. 234–252.
- Nyenhuis A. 2011, *Deutsche und Polen im Sprachkontakt. Polnische Einflüsse im deutschen Schlesien*, Frankfurt am Main.
- Olesch R. 1970, *Slavistische Anmerkungen zum Schlesischen Wörterbuch*, „Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik”, t. XXXVII, s. 190–203.
- Petters I. 1858, *Lexicalisches im Anschlusse an Weinholds Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuche*, „Deutsche Mundarten”, t. V, s. 472–479.
- Polenz P. von 1963, *Slavische Lehnwörter im Thüringisch-Obersächsischen nach dem Material des deutschen Wortatlas*, [w:] *Deutsche Wortforschung in europäischen Bezügen*, t. II, hrsg. von L. E. Schmitt, Gießen, s. 265–300 + 4 mapy.
- PrWb– *Preußisches Wörterbuch*, 1974–2005, I–VI, begr. von E. Riemann, hrsg. von E. Riemann, U. Tolksdorf, R. Goltz, Neumünster.
- PWB – *Pommersches Wörterbuch*, 1997–, begr. von Wolfgang Stammer, fortgesetzt von Hans-Friedrich Rosenfeld, hrsg. von Renate Herrmann-Winter, Matthias Vollmer, Berlin.
- Reiter N. 1960, *Die polnisch-deutschen Sprachbeziehungen in Oberschlesien*, Berlin.
- Schlesischer Sprachatlas*, I: *Laut- und Formenatlas*, hrsg. von L.E. Schmitt, 1967, II: *Wortatlas*, hrsg. von G. Bellmann, 1965, Marburg.
- Schmeller J.A. 1827–1837, *Bayerisches Wörterbuch*, I–II, Stuttgart-Tübingen.
- Schmitt F.W.F. 1879, *Die Provinz Westpreußen, wie sie entstanden und wie sie gegenwärtig beschaffen ist*, Thorn.
- Schönfeld H. 1963, *Slawische Wörter in den deutschen Mundarten östlich der unteren Saale*, Berlin.
- Schuchardt H. 1884, *Slawo-deutsches und Slawo-italienisches. Dem Herrn Franz von Miklosich zum 20. November 1883*, Graz [przedruk: D. Gerhardt, München 1971.]
- Schulz H., Basler O., 1913, *Deutsches Fremdwörterbuch*, Straßburg–Berlin.
- Schwarz E. 1932/33, *Zur Wortgeographie tschechischer Lehnwörter in den deutschen Mundarten*. „Germanoslavica”, t. II, z. 2–3, s. 221–237, 327–343.
- Schwarz E. 1934, *Jazyk německý na území ČSR, Vlivy sousedních jazyků na německá nářečí na území*

- Československé republiky, [w:] *Československá vlastivěda*, t. III: *Jazyk*, red. O. Hujer, Praha, s. 592–597.
- Schwarz SdWa – Schwarz E. 1954, 1956, 1958, *Sudetendeutscher Wortatlas*, t. I–III, München.
- Schwarz E. 1958, *Probleme der sudetendeutschen Lehnwortgeographie*, „Zeitschrift für Mundartforschung“, t. XXVI, s. 128–150.
- SdWb – *Sudetendeutsches Wörterbuch. Wörterbuch der Mundarten in Böhmen und Mähren-Schlesien*, 1988–, begr. von Ernst Schwarz, betreut von Franz J. Beranek, Herta Wolf-Beranek, Horst Kühnel, Norbert Englisch, hrsg. von Heinz Engels, Otfried Ehrismann, München.
- SGPA – *Slownik gwar polskich*, 1977–, opr. przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie pod kier. M. Karasia, od t. II pod kier. J. Reichana, od t. VI pod kier. J. Okoniowej, Wrocław, też kartoteka SGPA.
- Siatkowski J., 1992d, *Wpływ języka polskiego na język i gwary niemieckie*, PF XXXVII, s. 247–258.
- Siatkowski J. 2015, *Studia nad słowiańsko-niemieckimi kontaktami językowymi*, Warszawa [tu bibliografia dalszych prac].
- Skála E. 1973, *O pražské němčině 16. století*, „Slovo a slovesnost“, t. XXXIV, s. 215–223.
- Skála E. 1991, *Das Prager Deutsch*, „Jahrbuch“, t. V, s. 130–140.
- Skála E. 1995, *Deutsche und tschechische Sprache in den böhmischen Ländern*, [w:] *Deutsche und Tschechen. Nachbarn im Herzen Europas, Beiträge zu Kultur und Politik*, Köln, s. 90–99.
- Steinhauser W. 1958, *Slawisches im Wienerischen*, „Muttersprache“, t. LXVIII, s. 133–142.
- Steinhauser W. 1962, *Slawisches im Wienerischen*, Wien.
- Steinhauser W. 1978, *Slawisches im Wienerischen*, Zweite vermehrte und verbesserte Auflage, Wien.
- Suolahti H., 1909, *Die deutschen Vogelnamen. Eine wortgeschichtliche Untersuchung*, Straßburg.
- Teuchert H. 1958, *Slawische Lehnwörter in ostdeutschen Mundarten*. „Zeitschrift für Mundartforschung“, t. XXVI, s. 13–31.
- ThürWb – *Thüringisches Wörterbuch* 1975-1990, 1999-2006, Auf Grund der Sammlungen von V. Michels und H. Hücke bearb. B. IV–VI, 1975–1990, unter Leitung von K. Spangenberg, fortgesetzt unter der Leitung von W. Lösch, B. I–III, 1999–2006, Berlin.
- Tomanek E. 1890-1891, *Über den Einfluss des Tschechischen auf die deutsche Umgangssprache in Österreich-Schlesien, bes. Troppau und Umgebung*, Troppau.
- WBÖ – *Bayerisch-Österreichisches Wörterbuch*, I. Österreich. *Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich* (1963 i n.), hrsg. von der Kommission für Mundartkunde und Namenforschung, bearb. von V. Dollmayr, E. Kranzmayer, M. Hornung, W. Bauer, Wien.
- Weinhold K. 1852, *Deutsches und Slavisches aus der deutschen Mundart Schlesiens*, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen“, t. I, s. 245–257.
- Weinhold K. 1855, *Beiträge zu einem schlesischen Wörterbuch*, Anhang zum XIV. Bande der Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien.

- Wick P. 1939, *Die slavischen Lehnwörter in der neuhochdeutschen Schriftsprache*, Marburg.
- Winter R. 1961, *Einige slawische Entlehnungen in der niederdeutschen Mundarten des ehemaligen Hinterpommern*, „Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe“, t. X, s. 271–277.
- Winter R. 1963, *Slawische Entlehnungen im niederdeutschen Wortschatz des ehemaligen Hinterpommern*, „Lud“, t. XLVIII, s. 277–297.
- Winter R. 1967, *Suffixe der slawischen Lehnwörter im Pommerschen und ihr Einfluss auf die niederdeutsche Wortbildung*, „Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung“, t. XC, s. 106–121.
- Wolf H. 1965, *Deutsch-slavische Begegnung in der Sprache der Reformationszeit, Ihre Widerspiegelung bei Johannes Mathesius*, „Die Welt der Slaven“, t. X, s. 51–98.
- WOSM – *Wörterbuch der obersächsischen Mundarten* 1988–2003, begr. von T. Frings, R. Große, unter der Leitung von D. Helm, t. I, unter der Leitung von G. Bergmann, t. II–IV, Berlin.
- Ziesemer W. 1923, *Beobachtungen zur Wortgeographie Ostpreussens*, „Zeitschrift für deutsche Mundartforschung“, t. XVII, s. 149–160 [polonizmy na s. 150–151].
- Ziesemer W. 1924, *Die ostpreußischen Mundarten. Proben und Darstellung*, Breslau.
- Ziesemer Wb – W. Ziesemer, 1935–1944, *Preußisches Wörterbuch. Sprache und Volkstum Nordostdeutschlands*, I: A–C, 1935–1939, II: D–Fingernagel, 1940–1944, Königsberg.